

CLAUDIA LINDÉN

Moderlighetens metaforer hos Ellen Key och Friedrich Nietzsche

Är Friedrich Nietzsches misogyni allt överskuggande, eller går det att använda hans tankegångar för att förfina ett resonemang om kvinnans frigörelse? Var Ellen Key en ren essentialist, eller fanns hos henne konstruktivistiska föreställningar? Claudia Lindén undersöker hur Ellen Key använder Nietzsche för sina egna syften och problematiserar därigenom bilden av Key som essentialist och, indirekt, även Nietzsches misogyni.

Sommaren 1896 tillbringade Ellen Key i Skagen. Hon for dit för att bada och få skrivro. Efter att i ett par års tid känt till Nietzsche förmedlad via andra, läser hon nu för första gången själv hans texter. Sommardagarna ägnas åt bad och Nietzscheläsning, en blandning som, tillsammans med det berömda ljuset, tycks ha utgjort en berusande kombination: "Mera hav, mera Nietzsche – är denna dagens enda historia!" skriver hon till sin syster.¹

Ellen Key var en av dem som tidigt i Sverige började läsa Nietzsche. Hon läste och refererade till Nietzsche så ofta att hon fick det inte helt välmenande epitetet "Nietzscheanismens svenska profetissa".²

Samma sommar som Ellen Key läser Nietzsche förbereder hon också sitt inlägg i kvinnofrågan, det som blev den omdebatterade *Missbrukad kvinnokraft*.³ Boken blev hennes genombrott. Där gick hon på tvärs mot delar av den övriga kvinnorörelsen i det att hon lyfte fram moderligheten som så central för feminismen. Det är i dessa texter hon lanserar begreppet "samhällsmodern" för första gången. Grundpelarna i Ellen Keys tänkande, uppbyggnaden med kristendomen och intresset för kvinnofrågan, fanns etablerade redan innan hon kommer i kontakt med Nietzsche. Men den speciella essentialism som Key utvecklar,

där moderligheten som andlig skapande kvalitet står i centrum, skulle inte varit möjlig utan hennes djupa kännedom om Nietzsches filosofi.⁴

I den åtskillnad mellan särart och likhet, mellan essentialism och konstruktivism som präglat så mycket av den feministiska diskussionen de senaste åren har essentialism kommit att bli liktydigt med ett konservativt och allmänt omodernt feministiskt tänkande. Ur ett sådant perspektiv förefaller Ellen Key med sin kroppsligt förankrade kvinnlighet aldrig ha varit mer "fel" än nu. När jag nu väljer att återvända till Ellen Keys feministiska teorier är det inte för att "återupprätta" essentialismen. En sådan position vore, om inte omöjlig, så i alla fall ointressant idag. Däremot är jag intresserad av hur en essentialistisk position är uppbyggd. Vad är essentialismen? Finns det överhuvudtaget något sådant som en 'ren' essentialism? Och har den alltid samma deterministiska implikationer?

Intresset för Ellen Keys relation till Nietzsche har varit svalt, för att inte säga nästan obefintligt. Genom att lyfta fram Keys intresse för Nietzsche och ställa Key och Nietzsche sida vid sida vill jag försöka öppna upp grundvalarna för Keys essentialism för att visa att den vare sig är särskilt biologisk eller deter-

ministisk. Tvärtom tar den sin utgångspunkt i en strävan att övervinna motsatser, som de mellan kropp och själ och natur och kultur.

Ellen Key gjorde en tydlig åtskillnad mellan vad Nietzsche skrev om moderskapet och vad han skrev om kvinnan i allmänhet. Hon blev den första, av flera skandinaviska kvinnor, som kunde läsa Nietzsche bortom hans på ytan uppenbara misogynism. Trots att Key räknar honom, tillsammans med Strindberg, till en av tidens "store 'kvinnosmädare'" så ser hon Nietzsche som användbar för feministiska syften.

Jag skall nedan försöka visa hur Key som feminist använder Nietzsche på två sätt: dels blir han en bundsförvant, som för många kvinnor i Keys samtid, i en kritik av en stelnad äktenskapsinstitution. Nietzsches kritik av unga flickors uppfostran till ovetskap i sexuella frågor, hans poetiska hyllningar av äktenskapet som en sammansmältning mellan jämlika själar och hans kritik av moralen var mycket användbar för feministernas projekt att omskapa synen på kärlek och sexualitet. Det är detta Key syftar på när hon uppmanar de unga kvinnorna att:

ej avhålla sig från att hos Nietzsche hämta djupa sanningar om det evigt blivande i kvinnans väsen som könsvarelse.⁶

För Ellen Key blev övermänniskan liktydig med den nya kvinnan. Nietzsche efterlyste "den nya människan" och Key hörsammande honom tydligare än många andra i tiden: hon byggde ett helt feministiskt tankesystem där kvinnan som samhällsmoder var just den nya människan för den nya tiden.

Men framförallt får Keys syn på moderligheten också en helt annan betydelse när den ställs sida vid sida med Nietzsches användning av metaforer som havandeskap, födande etc. Och det är det andra sättet som Nietzsche blir viktig för Key på. Överallt i Nietzsches verk återkommer metaforer kring havandeskap och födande, som för honom är djupt förbundet med filosofins eget tänkande. Genom att läsa Key som någon som utvecklar och 'svavar' på Nietzsches text vill jag visa att det går att tolka Ellen Keys moderlighetsbegrepp på ett sätt som överskrider dikotomin essentialism/konstruktivism.

Nietzsche och feminismen

Nietzsche har ofta, en smula oförskyllt, kommit att få representera allt det patriarkala och kvinnofientliga inom filosofin. Men det är med Nietzsches syn på kvinnan som med hans syn på språket, historien eller varat; det går att finna exempel på de mest motsägelsefulla ståndpunkter.

Till skillnad från de flesta filosofer som helt enkelt tiger om sexualiteten och kvinnan, och under en förment neutral form endast talar om mannen så skriver Nietzsche faktiskt om kvinnan. Att Nietzsches text på detta sätt skiljer sig från det mesta i den övriga filosofihistorien, gjorde honom till en bland kvinnor mycket läst filosof.

Nietzsches texter är fyllda av metaforer och referenser till kvinnor, till det kvinnliga. Om och om igen använder han kvinnan som trop: för livet, för konsten och för sanningen. När kvinnan plötsligt släpps in i systemet blottas också motsägelserna och inkonsekvenserna i synen på könsskillnaden, men nya effekter och metaforer skapas också. Sanningen blir en förförisk kvinna, undanglidande, spefull, möjlig att begära, men inte att äga. Mannen, filosofin själv, kan bli gravid, och barnet, som de tillsammans skall skapa, är den nya tiden.

Nietzsches misogyni är som sagt ganska uppmärksam, och utan tvekan finns den där, men vad som är mindre känt är att hans filosofi också innehåller verktygen för att kritisera och dekonstruera just en sådan misogyni. Feministisk kritik delar många viktiga element med Nietzsches kritik av filosofin. Vår kultur värderar själen över kroppen, kulturen över naturen, förnuft över känsla, sanning över illusion, gott över ont, män över kvinnor. När Nietzsche i sin filosofi ifrågasätter dessa motsättningar och ser som sitt projekt att undersöka hur de fungerar, så öppnar han upp frågeställningar som många feminister senare skulle följa. Inte minst i sin vilja att bryta ner motsättningen kropp och själ närmar han sig en problematisering av dikotomin kvinnligt/manligt även om han inte själv explicit gör kopplingen.

Det nutida intresset för Nietzsche från feministiskt håll inleds med Derridas bok

Spurs/Éperons från 1978.' Sedan dess har det feministiska intresset för Nietzsche vuxit och under de senaste åren har det kommit både antologier och enskilda böcker som behandlar Nietzsches relation till 'det kvinnliga'.⁸

Feministiska läsningar av Nietzsche kan schematiskt indelas i två slag. Det ena är tolkningar av vad Nietzsche skriver om kvinnan och vilken betydelse det har i hans filosofi. Den andra undersöker mer explicit på vilket sätt Nietzsches tänkande kan bidra till den feministiska teorin. Denna riktning tar fasta på kvinnan som mask och förställning, och menar att Nietzsche, parallellt med sina misogynna uttalanden om kvinnan, också förmådde se att kvinnligheten var en kulturell konstruktion. Att 'det evigt kvinnliga' var en del av den västerländska mytbildningen i lika hög grad som Sanningen och det Goda.

Genom att använda dessa moderna feministiska Nietzschetolkningar går det att på nytt 'få syn' på vad sekelskiftets feminister faktiskt gjorde när de länkade många av sina feministiska tankar till hans filosofi. Men framförallt visar den nutida feministiska Nietzsche-läsningen på relevansen av Nietzsche för feminismen även idag. Det är därför min ambition att här försöka utreda Keys sätt att läsa och använda Nietzsche för sitt eget filosofiska och litterära projekt, både utifrån Keys historiskt kulturella kontext och utifrån vissa aspekter av den nutida feministiska Nietzschetolkningen. Det jag vill ta reda på är om inte denna nutida feministiska läsning av Nietzsche också kan förmås att kasta nytt ljus över Ellen Keys "essentialism".

Kampen om Nietzsche i samtiden

Två viktiga grundpelare i Ellen Keys tänkande, uppgörelsen med kristendomen och intresset för kvinnofrågan finns redan etablerade hos henne innan hon kommer i kontakt med Nietzsche. Det finns därför anledning att ta henne på orden när hon skriver:

Lika visst som min egen individualistiska och anti-kristliga livsåskådning varit avgjord och uttalad minst ett årtionde innan jag läst Nietzsche, till hvars eftersägare man vill göra mig⁹

I ett PS till det ovan citerade förordet påpekar hon att hon avsiktligt betonat tidpunkten för vissa yttranden som görs i boken:

eftersom det äfven blivit ett av stridsmedlen att förneka min intellektuella redlighet för att minska faran af min andliga förförelse! Viss att jag, efter denna bok, blir gjord till eftersägare äfven av Montaigne, vill jag särskildt påpeka *årtalen* på de ur tidskriften *Verdandi* här omtryckta uppsatserna, alla skrifna innan jag läst en rad af Montaigne, som jag började studera samtidigt med Nietzsche, d.v.s. 1896. Denna upplysning kommer kanske ej hindra herrar C.D.W. och granskare af hans skola att, mot min egen uppgift, låta Montaigne hafva varit min ingivelse till uppsatser skrifva på 1880-talet!¹⁰

Av de ovan citerade raderna kan vi dra slutsatsen att Key var mån om att framhålla att hon tänkte i egen rätt. Kritiken mot henne tycks ofta, på typiskt manér, ha varit helt dubbeltydig: å ena sidan var hon alltför självständig i vilda funderingar, å andra sidan var hon endast en osjälvständig eftersägare till stora män, Nietzsche, Montaigne, Goethe etc.

Låt oss backa ett slag. Hur kom Ellen Key egentligen i kontakt med Nietzsche? Hon var en av dem som tidigt i Sverige började läsa honom. Men hon inte bara läste, hon refererade till Nietzsche i många olika sammanhang.

I andra upplagan av den Nietzscheinspireerade pamfletten *Individualism och Socialism* från 1894, skriver Key i förordet:

Då man – obekymrad om tillvaron av denna lilla skrift – gjort mig till språkrör för Nietzsches anti-demokratiska åsikter, vill jag vid denna andra upplaga påpeka: att det här förekommande referatet av Nietzsches meningar stöder sig på två, mycket sympatiska essayer över honom, ty hans egna verk hade jag vid denna tid ej läst.¹¹

Det är oklart exakt vilka essäer hon kan ha läst, men det är rimligt att anta att det var Ola Hanssons, som skrev den första svenska essän om Nietzsche, och Georg Brandes "Aristokratisk radikalism". Men också genom Brandes föreläsningsserie om Nietzsche som han höll 1888-89, kan Ellen Key först ha kommit i kontakt med Nietzsche.¹² Det är Lou Salomé som introducerar Brandes till Nietzsche och som

leder till att han efter brevkontakt med Nietzsche själv håller en serie uppmärksammade föreläsningar om Nietzsche vid Köpenhamns universitet.¹³ Samma Lou Salomé som ett par år senare skall skriva den första monografin över Nietzsche och som vid sekelskiftet blir nära vän med Ellen Key.

Det är intressant att följa Keys utveckling från tidig Nietzscheadept, i början av 90-talet, till ett eget och moget förhållningssätt i slutet av seklet, via breven till Brandes. I det första brevet till honom 1893 finns det hänvisningar till "aristokratisk radikalism". Men sommaren -96, Nietzsche-läsningens sommar, skriver hon till Georg Brandes:

21/4 1896 Käre doktor Brandes.....

/.../det var först när jag hade min sista bok färdig som jag kunde tillåta mig den festen: att börja umgås med övermänniskor – Er, och Shakespeare genom Er – efter att hela vintern varit jagad av den andliga pöbeln.¹⁴

Ordet "övermänniska" får här nästan betraktas som ett kodord, från en Nietzsche-läsare till en annan. Men det betyder inte bara ömsesidig kännedom om ett författarskap, det betyder också något annat, vars valör idag ett sekel senare är svårt att avgöra. Ett gemensamt förhållningssätt till vissa saker, nästan som en hemlig sammanslutning där vissa åsikter och värderingar med nödvändighet är kopplade till varandra. Ellen Key visar med detta enda lilla ord att hon nu också tillhör kretsen.

Brandes och Key har alltså redan brevväxlat ett par år när detta brev skrivs. De första brevens artiga ton har släppt till förmån för en viss familjaritet. Ändå händer någonting i tonfallet mellan detta brev och nästa bevarade svarsbrev från Brandes ett par månader senare. Det är oklart om det beror på något som hände mellan breven, eller om den två år äldre, ökände förföraren, Brandes blev smickrad över att bli kallad övermänniska, men faktum är att i det följande brevet har nu en flirtig ton infunnit sig:

9/11 1896

/.../

at De og jeg skulde komme til at indlade os paa et næsten indenfor Lovlighetens Rammer lig-

gende Elskovsforbund! Og dog er det saadan; ja man maa visselig citere den gamle Corneille i den Anledningen. Vi er vistnok begge unmoralske, dog i forskjellig Grad paa forskjellig maade. Saavidt jeg kan skjønne er deres Immoralitet af mere theoretisk, min af mere praktisk Natur; ligemege, den er et Baand imellem os, ligesom Røveres ærlighed er et Baand imellem dem.

Omoralsk skall här förstås i en nietzscheansk mening, även om Brandes tillåter sig att briljera med sina kvinnoaffärer. Brevet slutar med en plötslig antydning om att han en dag kanske skall överraska henne och plötsligt bara stå utanför hennes dörr. Men då får hon inte "fråga hur länge han skall stanna". Key svarar snabbt:

nov 1896

– där Ni, om Ni trädde in skulle få den bästa stolen och allt, som jag kunde göra trevligt åt Er och där jag icke skulle fråga "huru länge som Ni stannade"! -

Ett par rader längre ner kommenterar denna ogifta 1800-talskvinna sin omoral med ett tvetydigt "tyvärr":

Ja – tyvärr- min osedlighet är teoretisk

Men om Nietzsche 1896 kunde fungera som tecknet på en hemlig samhörighet och ingången till en lättsam brevflirt, så har Keys Nietzsche-läsning ett par år senare resulterat i självständiga tolkningar och böcker. När Brandes kommenterar *Tankebilder* från 1898, som utför en serie läsningar av olika författare i ljuset av Nietzsches filosofi, finner han det dags att, lite faderligt nedlåtande, markera att nu har hon tillägnat sig Nietzsche för självsväldigt:

5/6 1899

Det forstyrrer mig lidt at visse Navne, Nietzsches, som Karl 1stes Hoved stendigt kommer for hos dem (vi Mænd er mere mangsidige mangeartede i vor Enthusiasme) men De forædler Alt hvad De taler om og De har saa megen tapper Fornuft

/.../ Til deres Dyder, Kjære Ellen Key, (jeg kunde også sige blot: kjære Ellen) regner jeg Deres herlige kvindelige Kjærlighed til de hinanden skarpest udelukkende Personer og Ideer, som

De forener i et stort og varmt Hjerter. De Elsker Frihetsidealet og Nietzsche det demokratiske ideal och Nietzsche, kristelig moral och Nietzsche.

Ellen Key svarar snabbt och bestämt. Den lite underdånigt beundrande skolflickstons från "övermännisko"-brevet" är helt borta.

26/8 -99

Dyrbaraste herr Georg Brandes – till Era dygder hör icke urskilning av mina känslor!!!! Ty: jag älskar Nietzsche men icke hans krigstankar, således kan jag också älska fredstanken, och jag älskar vissa sidor av den kristliga moralen och anser således att Nietzsche sett oändligt ytligt på denna – framför allt på medlidandet.

/.../ Nej, min bästa herr doktor – eller min högt älskade Georg Brandes – det finnes en avgrund mellan ER plats i min själ och Laura Marholms. Nietzsche (som inte 10 personer i Sverige har läst) har jag velat tala vackert om för åsnorna, hvilka prata om honom och hans osedlighet utan att veta något! Men jag har mycket klart för mig hvad jag icke alls gillar hos honom!

Vad som framträder här, förutom en förmåga att retas med Georg Brandes för hans patriarkala tonfall, är en mogen inställning till en filosof, vars verk Key känner men som hon kan förhålla sig fritt till, genom att välja att ta till sig det hon uppskattar och avvisa det hon inte instämmer i.

Brandes var dock inte ensam om att angripa och kritisera Key för hennes relation till Nietzsche. Mycket av debatten kring Ellen Key vid sekelskiftet, från manligt håll, handlar just om de nietzscheanska aspekterna av hennes tänkande. Och precis som hos Brandes skjutet kritikerna in sig på att underkänna Keys *förståelse* av Nietzsche. Hon anklagas gång på gång för att vara motsägelsefull och blanda ihop saker och ting. Det är framförallt den konservativa filosofiprofessorn Vitalis Norström som vid flera tillfällen angriper såväl Ellen Key som andra företrädare för den radikala tidsandan. Norström sammanlänkar henne med Nietzsche:

Nietzsche är liksom Ellen Key naturalist och idealist på en och samma gång Nietzsche kan icke försona dessa elementer med varandra och -därför går han under. Ellen Key går istäl-

let triumferande över – från den ena motsatsen till den andra utan att märka den och generas därav.¹⁵

Norström skriver att det är ofattbart att någon kan förena "ett så fodringsfullt hjärta med så blygsamma logiska pretentioner". Han menar att hon inte har någon "världsåsiikt, bara en världskänsla".¹⁶ Norström hörde till dem av Keys belackare som gav sig på henne gång efter annan.¹⁷

Norrmannen Harald Beyer skriver, i sitt stora arbete *Nietzsche og Norden* om Norströms angrepp på Key:

Hovedmotsætningen mellem Vitalis Norström og Ellen Key er denne at han holder seg til historien og hun til naturen, særlig en idealisert menneskenatur. Og mens hennes personlighetsideal er uløselig forbundet med lykken, så er hans merket av kallet.

Trots att Beyer konstaterar att "Meget sterkt har hun intressert seg for Nietzsches syn på erotikken, kvinnen og barnet" gör han inga vidare kopplingar till Keys feministiska projekt. Istället kallar han henne paradoxalt för "opolitisk":

Det fans mye i hennes sinn som måtte føre henne til Nietzsche, det upolitiske i hela hennes tankegang, hennes drømmer om 'själens evolution' og om ensomhet og ro, hennes forestillinger om framtidssamfunnet som syntese av 'självhävdelse' og 'själloffrande'. Til dette kommer hennes grunnsyn at det er vår *vilje* som gir livet mening. Liksom Nietzsche representerer hun en slags naturalistisk romantikk.¹⁹

Beyer intresserar sig i första hand för pamfletten *Individualism och Socialism* trots att den föregår hennes egentliga Nietzscheläsning. Genom att hävda att hennes syn på Nietzsche inte utvecklades efter 1894, trots att hon efter det arbetade med originaltexterna, och att inte diskutera de verk som var tydligt inspirerade av denna läsning, förminskar Beyer betydelsen av Keys arbete utifrån Nietzsche:

Den holdning til Nietzsche som Ellen Key visar i dette skriftet [Individualism och Socialism], kom hun – i stort sett – også til at innnta seinare. Men etter at hun har tatt til å lese verkene hans

i 1896, blir hennes Nietzsche-bilde rikere på personliga drag, og sitatene er ikke lenger de vanlige slagordene. Vi kan vel si at hun etter hvert blir en Nietzsche-kjenner som i årene framover mot 1903 følger med i den voksende litteraturen om ham. Hun søker kontakt med hans venner, korresponderer med Lou Andreas-Salomé og oppsøker hans moderlige veninne fra annen halvdel av syttiårene, Malwida von Meysenbug, som hun skriver et essay om.²⁰

/.../En kan vel si at Ellen Key i årene omkring 1900 idealiserer Nietzsche, han blir noe av en helt for henne²¹

Det er en klassisk strategi att avfärda kvinnor i det offentliga samtalen genom att vägra möta deras argument och istället hävda att argumenten av olika skäl diskvalificeras; de är ologiska eller känslolösa eller något annat pejorativt. Genom sina ständiga referenser till Nietzsche och genom att bedriva resonemang där hon tydligt visar sin Nietzscheinspiration gjorde Ellen Key anspråk på filosofin. Filosofin, den första vetenskapen, där få kvinnor någonsin genom historien hade skådat. Genom att skylta så tydligt med sitt Nietzschekunnande visade Ellen Key att hon avsåg att befinna sig i en filosofisk tanketradition.

Jag tycker mig kunna skönja ett mönster i kritiken mot Key där vissa aspekter återkommer med en viss regelbundenhet. Jag anser att det hänger ihop med hennes Nietzsche-reception. Det finns, menar jag, ett samband mellan motsättningarna manligt och kvinnligt i den offentliga debatten vid den här tiden och en strid om tolkningsföreträdet när det gällde Nietzsche. Nietzsche var ju överhuvudtaget omdebatterad, speciellt i Tyskland kring sekelskiftet, men ytterligare en dimension förs in i denna debatt när en kvinna stöder sig på Nietzsche.²²

Varför är Harald Beyer så mån om att göra gemensam sak med Norström? Wittrock gör på samma sätt då han senare sluter upp vid Brandes sida, just kring Brandes kritik av att Key för mycket talar om Nietzsche.²³ Beyer skriver alltså:

Vitalis Norström hadde rett når han påviste det usammenhengende og usystematiske hos Ellen Key; hon var så visst ingen systematiker.²⁴

Om vi återvänder till Norström, tycker jag att det blir tydligt att det här pågår en kamp om vem som skall ha rätt att läsa Nietzsche. En kamp som ytterst handlar om att helt andra värden står på spel. Norström beskriver Nietzsche i tydligt maskulina termer som "kraft" och "vilja":

Om han försteg sig till en kraftkult, som i vissa yttringar väcker fasa, försumpar sig fröken Key i en formkult, som framkallar vämjelse.

/.../ Nietzsches moral är viljemoral. Den är ingen lyckans moral. Och än mindre är den njutningens moral.

När man ser den affekterade diskussion om Key och Nietzsche som pågick i hennes samtid förvånas man över att Nietzschespekten av Keys verk väckt så lite intresse. De böcker och texter Key skriver kring sekelskiftet som *Barnets århundrade* 1900, *Lifslinjer* I 1903, *Kvinnorörelsen* 1909 vimlar av direkta och indirekta hänvisningar till Nietzsche. Ulf Wittrock har i sin gedigna bok *Ellen Keys väg från kristendom till livstro*, bara någon svepande referens till hennes Nietzschestudier.²⁶

Ronny Ambjörnsson ägnar visserligen tre sidor av sin tjocka bok åt Keys relation till Nietzsche, men kommer fram till att:

Nietzsche inte tillförde Ellen Keys uppfattning i kvinnofrågan något väsentligt nytt. Åsikter liknande dem som Nietzsche förespråkar finns uttryckta hos Ellen Key långt innan hon börjar studera Nietzsche.²⁷

Det påminner om Beyer igen; Nietzsches påverkan på Keys tankar avvisas eller trivialiseras.²⁸ Ulf Wittrock återkommer dock till Ellen Keys förhållande till Nietzsche i en av de essäer om Key och hennes tid som han skriver i *Sammlaren*. I "Ellen Key och nittioalets kulturdebatt" från 1967 behandlar han kort hennes relation till Nietzsche och Ibsen, men med stor insiktsfullhet. Även om Nietzsche "suggererat henne".....

Också mot Nietzsches kvinnoosyn hade hon – naturligt nog – invändningar att göra, men det är uppenbart att Nietzsche påverkat hennes Ibsentolkning och suggererat henne att ytterligare framhäva kvinnans revolutionära läggning:

hon äger den förnäma rasens kännetecken, den stora vågsamheten, adelsfärden utan alla nyttighets-hänsyn. Ellen Key överförde således på kvinnan de kriterier, som Nietzsche hade uppställt för övermänniskan. (min kurs.)²⁹

Här pekar plötsligt Wittrock på sambandet mellan Keys uppfattning om Nietzsche och hennes feminism. Och till skillnad från Ambjörnsson förstår Wittrock att det inte är Nietzsches misogyni som Key tar efter utan hans idéer om den nya människan. Det är denna koppling vi nu måste undersöka.

Nietzsche, Key och "Den nya kvinnan"

Vad den moderna feministiska Nietzscheforskningen sällan tar upp är i hur hög grad Nietzsche påverkade feminister och kvinnorörelsen i sin egen samtid och kanske de honom. Nietzsche själv omger sig hela livet med intellektuella, moderna kvinnor, som ofta identifierade sig själva som den "Den nya kvinnan". Kathleen Wininger, som undersökt Nietzsches betydelse för sin samtids kvinnor, skriver:

There were women in Nietzsche's own time who were interested in him and influenced by his ideas and who influenced him. Most of these women were feminists of some type and involved in women-centered political action and intellectual activity.³¹

Keys intresse för Nietzsche sammanfaller med den fas i kvinnorörelsen historia där tropen för dagen var "Den nya kvinnan". Den nya kvinnan blir ett begrepp under slutet av 1800-talet. Nästan simultant tycks detta begrepp uppstå över hela den europeiska kontinenten. Det fortsätter sedan att användas under lång tid, faktiskt under flera generationer för att beskriva kvinnans utveckling. Den nya kvinnan bejakade sin sexualitet, och vände ryggen mot samhällets insisterande på att äktenskap var den enda vägen till ett verkligt kvinnoliv. Elaine Showalter menar att Den nya kvinnan politiskt sågs som en anarkisk figur som hotade att vända upp och ner på världen och placera sig själv överst i en vild karneval av social och sexuell villervalla.³² Från ett svenskt perspektiv har Birgitta Holm karakteriserat Den nya kvinnan som framförallt självständig –

ekonomiskt, socialt, lagligt, känslomässigt och, viktigast, erotiskt självständig.³¹ Många av tidens stora kvinnor som Lou Salomé, eller som Ellen Key som också kom att få inflytande i kvinnofrågan, umgicks, läste eller sysselsatte sig på annat sätt med Nietzsche.³⁴ Ebba Witt-Brattström skriver i sin bok om Edith Södergran, *Ediths jag*, att också Södergran och de i hennes generation hämtade en del av sitt Nietzscheinflytande från Key. Men också att visionerna om en ny människa var en speciell, tidstypisk sammankoppling av feminism och nietzscheanism :

den nya människosorten hos Södergran och många, många andra europeiska feminister i tiden, kom att formas ur en legering av den Nya kvinnan och Övermänniskan.³⁵

Det är i *Lifuslinjer* Ellen Key explicit läser samman övermänniskan med Den nya kvinnan.

När kvinnorna förstå detta, kunna de även förlåta att Nietzsche ej såg *den första bropelaren i den brygga som leder till övermänniskan*: den frigjorda nutidskvinnans stolta, starka visshet att rikedomerna i hennes människoväsen, att hela hennes personlighetsvärde – och ej endast hängivenhetens makt i hennes kvinnoväsen – äro villkoren för kärlekens och moderlighetens fullkomnande.³⁶ (min kurs)

Den nya kvinnan måste också utveckla sin personlighet, endast "hängivenhetens makt" och traditionell kvinnlighet är inte tillräckligt. Om övermänniskan skall kunna bli liktydig med "moderlighetens fullkomnande" så krävs en andlig skapande kraft hos kvinnan. Det är detta andliga moderskap som skall förändra världen. Det biologiska moderskapet saknar värde för Key om det inte också åtföljs av en andlig utveckling.

Det var framförallt med *Lifuslinjer I*, som senare fick titeln "Kärleken och äktenskapet", som Ellen Key kom att påverka kvinnorna i generationen under henne. Det var det kompromisslösa kärleksbudskapet som inspirerade de intellektuella unga kvinnorna.³⁷ I *Kvinnorörelsen* från 1909 ger Ellen Key sin bild av de unga kvinnornas relation till Nietzsche. Key skriver:

Vår tids högst stående unga flickor är *genomträngda af Nietzsche tanken* (min kurs.) om äktenskapet som tvänne väsens förenade vilja att dana ett nytt väsen, högre än de själva. Men dessa ungmors salighet är *icke* 'att mannen vill': de äro själva vilja³⁸

Det fanns många tolkningar i tiden av vad den nya kvinnan egentligen betydde, för många var hon en yrkeskvinna, för andra en intellektuell, för många, liksom för Ellen Key, handlade begreppet den nya kvinnan i hög grad om kvinnans frigörelse på det sexuella planet. Kvinnan fick rätt till en egen sexualitet. För Key är detta mycket viktigt:

Den stora faran för denna är att kvinnorna alljämt ej räkna nog med sinnligheten, männen icke nog med själen.
/.../ Det är utan tvivel en kvinnlig överdrift, att en 'ren' kvinna endast skulle känna makten av sitt köns sinnliga lust då hon älskar.³⁹

Ellen Key polemiserade mot de feminister som i första hand såg kvinnan som mindre sexuell än mannen, där det var kvinnans uppgift att 'tämja' mannens vilda sexualitet och att värna sig mot den. Sederna kunde bara förändras om kvinnan bejakade sin sexualitet. Detta var en syn på kvinnan och sexualiteten som Nietzsche i högsta grad delade med henne. Han skriver i *Den glada vetenskapen*:

Om den kvinnliga kyskheden. – Det finns något helt förbluffande och monstros i de förnäma kvinnornas uppfostran, ja kanske finns det inget som är mer paradoxalt. Alla är överens om att bevara dem så ovetande som möjligt in i eroticis och att i deras själar ingjuta en djup blygsel inför sådant och den yttersta otålighet och flyktberedskap vid minsta antydning. Det är i grunden bara här som kvinnans 'ära' står på spel: vad vore man inte annars beredd att förlåta dem! Men i detta stycke ska de förbli ovetande in i hjärterötterna – de ska varken ha ögon eller öron eller ord eller tankar för detta som för dem är så 'ont'; ja redan i vetenskapen ligger här det onda. Men sen! Liksom med ett ohyggligt blixtnedslag slungas de in i verkligheten och vetenskapen, med äktenskapet – och dessutom genom dens åtgörande som de älskar och högaktar mest. Ertappa kärlek och blygsel med att motsäga varandra, i ett enda

slag tvingas uppleva hänryckning, prisgivenhet, plikt, medlidande och skräck över det oväntade grannskapet mellan gud och djur och jag vet inte allt! – Där har man i sanning knutit sig en själaknut som söker sin like!⁴⁰

I äktenskap som var sexuellt tillfredställande för både mannen och kvinnan och där mannen förstod att även han måste bli en 'ny' man för att möta sin nya kvinna, då skulle mannens sedeslöshet upphöra. Prostitution, männens utnyttjande av unga tjänsteflickor, problemet med oäkta barn; Keys universallösning var att låta kärleken blomma fritt.

Keys åsikter utgjorde en stark röst i den stora diskussion om äktenskapsmoralen och barnens rätt till legitimitet och arv som pågick under de sista decennierna av 1800-talet. Diskussionen ställde upp motpoler som osedliga/sedliga äktenskap respektive oäkta/äkta barn. Men en typiskt nietzscheansk omvändning av orden och värdena, blir hos Key då 'oäkta barn' de barn som föds i ett olyckligt äktenskap där kvinnan sålt sig till ekonomisk trygghet. Ett barn som var frukten av en verklig kärleksrelation kunde inte vara annat än 'äkta' menade Key, oavsett om kyrkan hade gett sin välsignelse eller inte.

Ellen Keys idé om Den nya kvinnan var en kvinna för vilken kroppen skulle dana själen: sexualitet, moderskap och kärlek skulle sammansmälta till en stor livsmakt som skulle nyskapa släktet:

Ju mer nutidskvinnan får mod till en sinnligt lika väl som själfullt rik kärlek, ju mer sammanfatt och inom sig sluten hennes personlighet blir, dess mer skall hon erhålla denna makt, som nu endast är undantagens lyckliga företräde.

Man säger kvinnan, att hennes nya kärleksvilja ej endast har mannens natur utan även det nya släktets välfärd mot sig.

Hon svarar: att den stora kärleken visserligen röjer ett barnsligt oförstånd inom alla områden för världslig klokhet, men att den inom sitt eget område – med alla dess gåtor och uppgifter – är gudomlig vishet, aningsgåva, underverkskraft; att det enda, som behöves för att kärleken skall nyskapa släktet, är att den blir en allt större livsmakt, genom att människan i den sätter in sin själskraft.⁴¹

Men kärleken och äktenskapet måste vara skapande både i konkret mening för barnet men också i mer metaforisk mening. Det biologiska moderskapet saknar värde för Key om det inte också åtföljs av en andlig utveckling. Key skriver:

Kärlek – det måste ständigt upprepas – vill framtid, ej ögonblick; vill förening, ej endast i och för danandet av en ny varelse, utan emedan två varelser genom varandra kunna varda en ny och större varelse än vardera för sig.⁴²

Keys syn på kärleken och äktenskapet som skapande följer mycket nära Nietzsches när han skriver i *Zarathustra*:

Jag vill att din seger och din frihet skall längta efter ett barn. Levande minnesmärken skall du bygga över din seger och befrielse.

Ut över dig själv skall du bygga, Men först vill jag att du själv skall vara uppbyggd, rättvinklig till kropp och själ.

Icke blott fort skall du planta dig, utan upp! Därtill gagn dig äktenskapets trädgård!

En högre kropp skall du skapa, en första rörelse, ett av sig självt rullande hjul – en skapande skall du skapa.

*Aktenskap: så kallar jag viljan hos två att skapa det ena, som mer är än de som skapade det. Vördnad för varandra såsom ägare av en sådan vilja kallar jag äktenskap.*⁴³ (min kurs)

Likaså kan man se Keys sätt att vända på begreppen "sedlighet" och "osedlighet" i diskussionen om en ny kärleksmoral i *Lifoslinjer*, som Nietzsche påverkad. Det är "en omvärdering av alla världen" som Nietzsche uppmanat till, vad som uppfattas som gott blir ont och vice versa. Hos Key blir det sexualiteten och äktenskapet, det tidigare "sedliga", men enligt Key falska äktenskapet, som nu förklaras osedligt, och den sanna sedligheten existerar istället mellan älskande, oavsett om denna kärlek äger rum med eller utan kyrkans välsignelse. Den osedliga, fria kärleken blir alltså sedlig hos Key. O-moralen blir moral.

Både Ellen Keys och Nietzsches syn på den nya människan, sexualiteten och kärleken, grundar sig ytterst på ett visst sätt att betrakta kroppen. Kroppen är det som trängts bort ur det tidigare systemet, det vill säga i Keys fall sexualiteten, kvinnan, och som nu skall föras

tillbaka. Kroppen, den föraktade, är det som nu skall upprättas i den omvärdering av alla värden som pågår.

Kroppen som länk mellan förlorad gudstro och feminism

Det är dock inte bara i tankar om övermänniskan och kärleken Key finner stöd hos Nietzsche. Man får inte glömma att Nietzsche var en av tidens mest svidande kritiker av kristendomen. Men vad Key finner hos Nietzsche i hans kritik av kristendomen är samma kritik av motsättningen kropp/själ som hon själv har, samma strävan mot ett kroppsligare tänkande.

Feministen och filosofen Elisabeth Grosz har på flera ställen påpekat hur viktig kroppen är för Nietzsche. Nietzsches kropp inte är densamma som Foucaults utsatta diskursiva kontrollerade kropp, men den är inte heller 'naturlig'. Nietzsche har en komplex idé om naturen som saknar de vanliga biologiska och ohistoriska konnotationerna, menar Grosz:

Although Nietzsche defines and understands the body with reference to a concept of instincts that may at first appear ahistorical or naturalistic, it is clear that he has a complex notion of nature that precludes associating instincts with their usual biologicistic and nonhistorical connotations. Nature is not the origin, source or designer of instincts; nature itself is a destination, product or effect. In man there is nothing natural, if by nature is understood what is inert, transhistorical, governed by law, conquerable.⁴⁰

På flera ställen jämför Nietzsche naturen med att vara omoralisk, bryta med systemen, samtidigt som han också påpekar att ett sådant förhållningssätt är en kulturutveckling, inte en reträtt till ett oskyldigt ursprung:

Framsteg enligt min uppfattning – Äfven jag talar om 'återgång till naturen', änskönt det egentligen icke är en tillbakagång, utan en gång *uppåt* – uppåt i den höga, fria, äfven fruktansvärda naturen och naturligheten, /.../
– Men Rousseau hvart ville den egentligen tillbaka? Rousseau, denna första moderna män-

niska, idealist och *canaille* i samma person; som behövde den moraliska 'värdigheten' för att stå ut med sin egen åsyn; sjuk av tygellös fåfänga och tygellöst själförakt: Afven detta missfoster, som slagit sig ned vid den nya tidens tröskel, ville 'återgång till naturen' – hvart, frågar jag ånyo, ville Rousseau tillbaka?⁴⁶

Nietzsches fruktansvärda natur kan jämföras med Keys uppmaning att kvinnorna skall bejaka sin "vildhet".

Men det är den kvinnliga vildheten det gäller att rädda, ifall den frigjorda kvinnokraften skall komma kulturförloppet tillgodo.⁴⁷

Men framförallt kan man förstå Keys tal om kroppen, den kvinnliga kroppen i denna Nietzsches mening av en återgång till naturen, *inte som ett ursprung*, utan som ett idealt tillstånd som människan kunde sträva mot i sin utveckling. "Moderligheten är kvinnans djupaste bestämning, hennes innersta egendomlighet" säger Key.⁴⁸ Tillbaka till "modern" är för Key framåt mot den nya tiden. Key raljerar själv över ett återgående till naturen i Rousseaus mening. Hon säger:

De män som ur iakttagelsen att kvinnans yrkes- och hjärnarbete synas stå i ett omvänt förhållande till hennes fruktsamhet, ha dragit den slutsatsen: att kvinnan måste 'återgå till naturen', lämna sin hjärna obrukad och uteslutande föda barn, kunna lätt vederläggas.⁴⁹

Key, liksom Nietzsche, har ingen avsikt att återvända till ett ursprungligt naturtillstånd. "Naturen" och kroppen är för Key bara intressanta i den mening de kan fås att verka i kulturen.

Jag tror att det är rimligt att läsa Keys feminism som en direkt utlöpare av hennes kristendomskritik. Key vill övervinna dikotomin mellan kropp och själ genom att upprätta kroppen. Hon kritiserar kristendomen för att den uppvärderar livet efter döden och askesen framför jordelivet. Tillvarons dualism skall upphävas genom ett förädlade av driftslivet, menar hon.⁵⁰

Det kan jämföras med vad Nietzsche skriver i *Avgudaskymning*:

Sinnlighetens förändligande heter *kärlek*: den är en stor triumf över kristendomen.

Under rubriken "rätten till moderskap" i *Lifoslinjer* kritiserar Key på nytt kristendomen som uppmanar människor att söka sin lycka i helighet och gudsgemenskap istället för med varandra:

Men för livsdaningen blir skillnaden omätlig. Där står man åter inför den dualistiska och den monistiska livssynen, tron på själen såsom det översinnliga; tron att själen kan nå sin högsta utveckling och lycka oberoende av – i stället för genom – sina jordiska villkor.⁵²

Ellen Key ville, liksom Nietzsche, komma bort från den kristna dualismen. Hennes idé om kroppens och andens intima sammanlänkning hos *både* mannen och kvinnan kan förstås ur detta perspektiv. Keys programförklaring om könets betydelse för anden i *Kvinnopsykologi* är i själva verket ett dolt citat från Nietzsche. Hon skriver:

Ty könets bestämning följer ju man som kvinna från deras mest omedvetna instinktliv upp till deras högsta andliga skapande.⁵³

Jämför Keys sats med vad Nietzsche skriver i *Bortom gott och ont* §75:

[Graden och arten av en människans könslighet når ända upp till hennes andes högsta höjder]⁵⁴

Key vänder sig inte bara mot en klyvnad mellan kropp och själ, hon vill också skapa ett alternativ till den hierarkiska uppdelningen mellan kropp/själ där kvinnan som kropp är lägre stående i förhållande till mannen som är själ.

Valet står ej heller för henne mellan hennes utveckling till könsvarelse *eller* till andlig varelse. Man och kvinna utveckla båda sin andliga varelse utur och samman med sin fysiska, sålunda är det aldrig *från* könsvarelse till andlig varelse, man eller kvinna stiger, utan alltid *som* könsvarelse.⁵⁵

Nietzsche skriver i *Zarathustra* om själen som en kropp:

Men den uppväckte, den vetande säger: 'Kropp är jag helt och hållet och intet därutöver; och själ är blott ett ord för någonting hos kroppen.'⁵⁶

Vad jag har försökt visa med citaten här ovan och med att ställa Nietzsche sida vid sida med Key, är på vilket sätt Keys betoning av kroppen och det kroppsliga i egentlig mening inte alls hör hemma i ett biologistiskt deterministiskt synsätt. Jag menar att det är avgörande för att förstå vad hon menar med en kroppslig kvinnlighet och begrepp som "kvinnans väsen" att se dessa tankar i sitt rätta sammanhang som just en uppgörelse med kristet åtskiljande av kropp och själ. Ellen Key gör visserligen en åtskillnad mellan man och kvinna, men den kvinnlighet hon förespråkar, som vild och skapande, är inte identisk med vad vi vanligtvis tänker på då vi talar om 'det evigt kvinnliga'.

Kroppen var för Key ett sätt att ta sig ut ur just dualismens motsatser. Genom att se hur hennes tänkande har sin grund i såväl uppgörelsen med kristet dualistiskt tänkande och med Nietzsches kritik av metafysiken, blir det tydligt att Keys tänkande i grunden syftade till att *övervinna* de klassiska dikotomierna som kropp/själ, natur/kultur.

Nietzsche, Key och den skapande modern

I avsnittet "Kärlekens evolution" i *Lifuslinjer I* för Ellen Key ett långt resonemang om Nietzsche och hans filosofi. Ingen har gjort djupare upptäckter i människonaturen, men för ingen "har 'människa' mer ensidigt betytt man".⁵⁷ Men Key ser en möjlighet för feminismen när hon skriver:

Och dock har ingen man sagt större ord om moderskapet än han, vilken siar om att *kvinnan som moder skall förlösa världen*. Ingen samtida har starkare betonat betydelsen av äkten-skapets skönhet och sundhet för släktets stegring. Ingen diktare har sagt rikare ord om den stora kärlekens väsen. Men ingen har mindre förstått kvinnans nya vilja till just denna kärlek.⁵⁸

Den stora "kärlekens väsen" Key här talar om är ingenting mindre än filosofins själva kärna. Kärleken är ju i själva verket en grundläggande

del av filosofin själv. Eros och filosofin har varit sammankopplade alltsedan Sokrates lät Diotima tala till honom om kärleken. Kärleken är i princip ett och detsamma som filosofin, som den franska feministen och historikern Geneviève Fraisse skriver:

Filosofin föds med Eros och det är begäret efter sanning som skapar filosofin. Men inte utan en sexuell delning: som mannen, filosofen, i bild och metafor, approprierat, en kvinnas aktiviteter som graviditet och barnafödande/.../⁵⁹

Filosofin har en gång lagt beslag på dessa metaforer, kvinnligheten, havandeskapet, för egen räkning. Nietzsche kanske mer är någon annan filosof, "graviditetstänkaren" kallar Derrida honom.⁶⁰ I *Zarathustra* kan vi läsa:

För att den skapande själv skall vara barnet som födes på nytt måste han även vara föderskan och föderskans smärta.⁶¹

I "Den andra dansvisan" i *Zarathustra*, liksom i *Avgudaskymning* återkommer kopplingen mellan graviditet och Nietzsches centrala begrepp 'den eviga återkomsten':

Aldrig fann jag den kvinna med vilken jag önskade barn, det skulle då vara denna kvinna som jag älskar: ty jag älskar dig, o evighet!
Ty jag älskar dig, o evighet!⁶²

I *Avgudaskymning* skriver Nietzsche:

Det eviga lifvet, lifvets eviga återkomst; framtiden utlofvad och helgad i det förflutna; det triumferande ja till lifvet ut öfver död och växling; det sanna lifvet såsom det helas fortlefvande genom fortplantningen, genom könslighetens mysterier. /.../ På det att skapandets eviga lust må gifvas, på det att viljan till lif evigt må bejaka sig själf, måste jämväl 'barnaföderskans kval' evigt gifvas... Detta allt betyder ordet Dionysos.⁶³ (min kurs.)

Kelly Oliver menar att i bilden av Dionysos i "barnaföderskans kval" möts flera viktiga aspekter av Nietzsches tänkande. I denna version av kopplingen mellan kvinnan och sanningen blir viljan till livet, den dionysiska kraft som leder mot framtiden, detsamma som viljan till makt:

The affirming woman is the original mother, the unexhausted procreative will of life which is the will to power. She is Dionysos, the desire for change, becoming; a desire which can manifest itself as destruction or creation, which can serve either declining or ascending life. This Dionysian force is an overfull power pregnant with future. /.../ This position of truth and woman, according to Nietzsche, is the most original, affirmative position which serves ascending life.⁶⁴

Nietzsches ord att fortplantningen och "bar-naföderskans kval" betyder Dionysos kan därför skänka en ny dimension, eller annan klang åt Keys ord när hon skriver:

Därför att fruktbarheten, alstringskraften *i alla dess former*, är det gudomliga hos människan, kan ingen den förutan nå 'helighet och gudsgemenskap' i livstrons mening eller, med andra ord, ingen full mänsklighet.⁶⁵ (min kurs.)

Det som intresserar mig med Nietzsches metaforer kring moderlighet och födande i relation till Ellen Keys modersbegrepp är just det sätt som Nietzsche tydligt associerar havandeskap med skapande och självtillblivelse. Hela Nietzsches verk genomkorsas av metaforer kring havandeskap och födande, som för honom är djupt förbundet med filosofins eget tänkande. Redan hos Platon finns denna koppling mellan filosofi och födandets metaforik. I *Gästabudet* använder Diotima, kvinnan som lär Sokrates vad kärlek är, graviditet som en metafor för kreativitet och odödlighet, det eviga livet skapat genom barnet, verket. Diotima gör också klart att "alstringskraften" är en vilja mot något högre, en aktiv vilja mellan två som skapar ett tredje.⁶⁶

Bortsett från att det är ett filosofins annekterande av det kvinnliga, så kan vi här se hur Nietzsche ändå av-biologiserar moderskapet, men bevarar dess skapande potential. Genom att annektera graviditeten för sitt filosofiska projekt, för Nietzsche den från naturen till kulturen. Därmed öppnar han också möjligheten att förstå moderskapet som en social och kulturell kategori.⁶⁷ Och det är här jag menar att Key kommer in. Hon utför en operation som förflyttar moderligheten in i kulturen, när hon skriver:

I moderligheten har mänskligheten vunnit sin hittills fullkomligaste livsform inom släktet som helhet taget. /.../ Men hur mäktiga än dessa sinneas och själens rörelser blivit, så, finnes – av nyss givna – skäl städse möjligheten att den väldiga ömhetsströmmen kan sina om den berövas sin tillförsel. Mänskligheten skulle därmed förlora sin oundgängligaste drivkraft inom kulturutvecklingen.⁶⁸

Ellen Key grundar sin moderlighet på en idé om den kvinnliga kroppen, som jag just visat, som naturlig endast i den meningen att den syftar framåt mot en ideal egentlighet. Den kvinnliga kroppen är inte natur i meningen av att återvända till ett passivt opåverkat ursprung. Just därför kan Key sedan i nästa steg frikoppla moderligheten från moderskapet när hon säger:

Allt tal om faran av att odla moderlighetskänslan beror på den oavslutliga förväxlingen mellan moderskap och moderlighet.⁶⁹

Med denna operation uppnår hon så sina ytterst sett politiska syften, nämligen att förvandla naturkraft till kulturkraft:

En kvinna är fulländad efter sitt väsens lag först när ur moderligheten som naturkraft höjer sig samhällsmoderligheten som kulturkraft. *Det betyder ej att varje kvinna måste ha varit verklig mor för att kunna bli samhällsmoder.*⁷⁰ (min kurs.)

Med hjälp av en nietzscheansk omtolkning av natur- och kroppsbegreppen lyckas Ellen Key med konststycket att frammana en kvinna som blir en 'sann' kvinna först då hon tar plats i kulturens centrum, som dess självskrivna ledare. På det sättet visar sig övermänniskan vara kvinna.

Vad Ellen Key faktiskt gör är att stjäla tillbaka från filosofin vad den har stulit från kvinnan. När hon använder Nietzsches syn på moderligheten kan man säga att hon, i den mening Irigaray har talat om det, på ett lekfullt sätt härmar honom för att försöka återta den plats i diskursen där han har exploaterat kvinnan, utan att bara låta sig reduceras till hans begrepp.

Med sin formulering av moderligheten som ickebiologisk, som aktiv istället för passiv, och som ren kulturkraft har Key återerövat

filosofins stöld och utstötning av den kvinnliga kroppen.

NOTER

- ¹ Citerat efter Ulf Wittrock "Ellen Key och nittioalets kulturdebatt" i *Samlaren* 1967, s. 37.
- ² *Aftonbladet* 1/11 1900, citerat efter Ronny Ambjörnsson *Samhällsmodern, Ellen Keys kvinnouppfattning t.o.m. 1896*, Göteborg 1974, s. 247.
- ³ Det är intressant att Ellen Key redan i detta initiala skede av sin relation till Nietzsche kopplar samman honom med just havet. Kropp och själ, hav och filosofi blandas samman till en ny slags brygd: "O – att bada så här – det är för ens sinnen som Nietzsche för ens själ!" Ibid
Havet är ju traditionellt sammankopplat med det kvinnliga. I sin bok om Nietzsche, *Amante marine*, är det just Nietzsches relation till havet som Luce Irigaray undersöker. Enligt Irigaray är vatten just det element som Nietzsche fruktar mest: ett komplicerat och kontroversiellt förhållande existerar mellan det feminina och det våta och flytande. Kvinnan, kvinnligheten och kvinnofrågan är från första stund förbundna med Nietzsche i Keys tankevärld. Hon skriver att hon bäst kan förklara hur hon "älskar Nietzsche – särskilt *Zarathustra* – genom att säga huru jag älskar havet /.../ havet, som, våldsammare än något vildjur, älskar att döda". (Ibid) Och ur havet skall den nya människan komma: "En gång sade man gud, då man blickade mot fjärran hav; men nu har jag lärt eder säga övermänniska. Gud är ett antagande; men jag vill att edert antagande icke skall räcka längre än eder skapande vilja. Skullen I kunna skapa en gud? Så tigen då om alla gudar! Men väl förmåden I skapa övermänniskan." *Zarathustra* (s. 79) (min kurs.)
- ⁴ Keys förteckning över lästa böcker från 90-talet upptar då *Jenseits von Gut und Böse, Götzen-dämmerung, Also Sprach Zarathustra, Zur Genealogie der Moral, Morgenröthe samt Menschliches, allzu Menschliches*. cit. efter Ronny Ambjörnsson *Samhällsmodern* Göteborg 1974 s. 246.
- ⁵ Karen Blixen och Edith Södergran är senare exempel på samma sak.
- ⁶ Ellen Key, *Lifuslinjer I "Kärleken och äktenskapet"* Stockholm (1903) 1914 s. 75.
- ⁷ Jaques Derrida *Spurs Nietzsche's Styles/Eperons Les styles de Nietzsche* Chicago och London 1978.
- ⁸ En annan ur-text kan också sägas vara Luce Irigarays "svar" på Derridas bok *Amante marine*. Paris 1980. Framförallt Irigarays bok har avsatt spår i form av nya Nietzsche-läsningar som också sysselsätter sig med att kommentera Irigarays syn på honom. Två mycket intressanta exempel i den genren är norskan Ellen Mortensen *The Feminine and Nihilism: Luce Irigaray with Nietzsche and Heidegger*, Oslo 1994 och Kelly Oliver *Womanizing Nietzsche: Philosophy's relation to the "feminine"*, New York 1995.
Men där finns också andra exempel som mer går in på

- Nietzsches relevans för feminismen ur ett politiskt perspektiv som antologin *Nietzsche, Feminism and Political Theory*, Paul Patton ed. New York 1993, liksom antologin *Nietzsche and the Feminine* ed. Peter Burgard, Virginia 1994 och *Feminist Interpretations of Friedrich Nietzsche*, ed. Kelly Oliver Pennsylvania 1998. En sammanställning av Nietzsches uttalanden om kvinnor finns också i *Nietzsche Über die Frauen* sammanställt och kommenterat av Klaus Goch, Frankfurt am Main 1992. Carol Dethman *Nietzsches Women: Beyond the Whip Berlin*, New York 1996 hör också hit, även om den är mer biografiskt betonad, liksom den mycket speciella *To Nietzsche: Dionysos I love you! Ariadne* av Claudia Crawford, New York 1995, som är en poetisk/filosofisk undersökning av möjligheten att Nietzsche simulerade sin galenskap.
- ⁹ Key, *Barnets århundrade*, Stockholm 1900, s. ix.
 - ¹⁰ Key *Barnets århundrade* a.a. s. xi
 - ¹¹ Ellen Key *Individualism och Socialism* Verdandis småskrifter, Stockholm 1894 (1910) s. 3.
 - ¹² Ola Hansson lär ha varit den första som skrev om Nietzsche. Schück Warburg säger ingenting om eventuellt andra Nietzscheintresserade vid samma tid, de konstaterar bara att Hansson efter Poe börjar intressera sig för Nietzsche p.g.a. Brandes och Strindberg. Schuck Warburg bd VII s. 233. Detta resulterar i en essä 1889, och i prosadikterna Ung Ofegs visor 1889. Ola Hansson *Lyrisk och essäer* red. Ingvar Holm Svenska Akademin och Atlantis 1997. Ambjörnsson skriver at Keys kännedom om Nietzsche stammar från 1889 då hon genom Brandes får höra talas om honom. Ambjörnsson a.a. s246.
 - ¹³ Carl Göran Ekerwald *Nietzsche – liv och tänkesätt* Stockholm (1993)1995, s194, 235, Birgitta Holm *Kulturarbetare/kultfigur CVP* 1992 s. 17-34, Ebba Witt-Brattströms inledning till *Erotik och narcissism* av Lou Andreas-Salomé, Stockholm 1995 samt Lou Andreas-Salomé *Friedrich Nietzsche in seinen Werken* Dresden (1894).
 - ¹⁴ Ellen Key i brev till Georg Brandes i Georg og Edv. Brandes brevvexling med Nordiske forfattere og videnskabsmænd red. Morten Borup Köpenhamn 1942. s 158f.
 - ¹⁵ Vitalis Norström Tal och tankar, citerat efter Harald Beyer *Nietzsche og Norden*, Oslo 1958-59 bd I s. 143
 - ¹⁶ Ibid (s. 334 och 339)
 - ¹⁷ Han angriper henne tillsammans med andra företrädare för radikalismen i "Ellen Keys tredje rike" 1902. Han svarar angriparna av denna bok med "Radikalismen ännu en gång".
 - ¹⁸ Beyer a.a. s. 142.
 - ¹⁹ Ibid 147 f.
 - ²⁰ Ibid s. 152.
 - ²¹ Ibid s. 153.
 - ²² "Det førtes en lidenskaplig kamp i Tyskland om Nietzsches årene framover mot 1900. For noen var han banbryteren for en ny tid, for andre er han bare en gal mann. De fleste ser i ham først og fremst individualisten, en motstander mot den regulerende statsmakt. På liberalt håll blir han gjerne – med støtte i Brandes framstilling – hyllet som forkjemperen for ett rommeligere syn på religion og moral enn det rådende.

- Han blir vurdert som fienden av kulturfilisteriet og som tilhenger av den aristokratiske radikalisme. For mange av de radikale blir han forbundsfelle i kampen mot den borgerlige middelklassen, slik som han også var det for *Bernard Shaw* i England. Men fra sosialistiske hold blir det gjerne protestert mot hans lære. Således mente den sosialistiske tenker Frans Mehring at overmenneskemoralen var et forsvar for utsugingen av de økonomiske svake. Alt dette har sikkert virket tilbake på synet i de nordiske land. "Beyer a.a. bd 2 s. 17.
- ²³ Wittrock a.a. s. 38. Wittrock skriver att Brandes "tillåt sig dock vid läsningen av *Tankebilder* att raljera en smula med hennes entusiasmer för Nietzsche" Wittrock citerar sedan ur samma brev som ovan från 5/6 1899. Där emot citerar han *inte* ur Keys svar ovan, där hon säger emot Brandes.
- ²⁴ Beyer a.a. s. 147.
- ²⁵ Citerat efter Beyer a.a. s. 143.
- ²⁶ "Därjämte vittnar det citerade yttrandet om hur Nietzsches övermänniskolära börjat influera Ellen Keys panteistiska eller monistiska religiositet" Ulf Wittrock *Ellen Keys väg från kristendom till lifstro*, Uppsala 1953, s. 17. Till Wittrocks försvar kan tilläggas att han i första hand behandlar perioden före Nietzscheläsningen.
- ²⁷ Ambjörnsson a.a. s. 248.
- ²⁸ Ambjörnssons ointresse för Keys relation till Nietzsche kan dock delvis förklaras av att man på 70-talet enbart såg Nietzsches misogynism, men samtidigt bortförklarade den som ett utslag av tidsandan och irrelevant för hans filosofi. Det är t.ex. hållningen hos den kände tysk-amerikanske Nietzscheolkaren Walter Kauffman. Se vidare Oliver 1998 a.a. s. 1f.
- ²⁹ Wittrock *Sammlaren* a.a. s. 45.
- ³⁰ Carl Göran Ekerwald, Nietzsches svenske biograf, gör explicit kopplingen mellan Nietzsche och Ellen Key: "Vad som slår en när man betraktar Nietzsches omgivning, det är dels det stora antalet kvinnor, dels hur dessa kvinnor tycks komma ur samma krets av högadliga kosmopoliter, emanciperade, politiskt medvetna. En motsvarighet hos oss kunde vara kretsen kring Ellen Key – fast den var inte socialt lika avgränsad". Ekerwald a.a. s. 99.
- ³¹ Kathleen J. Wininger "Nietzsche's Women and Women's Nietzsche" i Oliver 1998 a.a. s. 237. För en utförlig genomgång av Nietzsches nära relation till sin samtids intellektuella kvinnor se Carol Diethman *Beyond the Whip: Nietzsche's Women* 1994, och Ekerwald a.a. s. 215 f.
- ³² Elaine Showalter *Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle*, London 1991, s. 38.
- ³³ Birgitta Holm har skrivit om den nya kvinnan på flera ställen bl.a. i "Edith Södergran and the sexual discourse of the fin-de-siècle" i NORA 1993 No 1 Vol 1, s. 26. "i projektet Kottier och kön: Rapport 3 "Kvinnliga kontaktnät och kommunikationsformer 1890-1910." Uppsala 1996. Uppsatserna "Den största rörelse världen har sett. Den kvinnliga rösten" och "Det tredje könet" i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* band 3. Höganäs 1996.
- ³⁴ Det är inte ointressant i sammanhanget att Nietzsche, tidigt faderlös och uppfostrad av kvinnor, hela livet omger sig med just sådana intellektuella, moderna kvinnor, som ofta identifierade sig själva som "Den nya kvinnan". Universitetet i Basel, där Nietzsche var verksam, hade 1874 en omröstning om de skulle göra som universitetet i Zürich och Bern och anta kvinnliga studenter. Nietzsche röstade faktiskt för att tillåta kvinnor på universitetet. Diethman a.a. s. 75. Men även om han var för att kvinnor skulle få utbildning så var han också för prostitutionens bevarande och "sålunda för fortsatt sexuellt utnyttjande av underklassens kvinnor. Kampen mot prostitutionen var en huvudfråga för dåtidens europeiska kvinnorörelse, men också män deltog i debatten om sexualmoralen." Witt-Brattström *Ediths jag*, Stockholm 1997 s. 212.
- ³⁵ Witt-Brattström a.a. s. 212.
- ³⁶ *Lifuslinjer* I a.a. s. 75.
- ³⁷ Beata Losman *Kamp för ett nytt kvinnoliv. Ellen Keys idéer och deras betydelse för sekelskiftets unga kvinnor*, Stockholm 1980.
- ³⁸ Key *Kvinnorörelsen* a.a. s. 149 f.
- ³⁹ *Ibid* s. 82.
- ⁴⁰ Nietzsche *Den glada vetenskapen* sv. ö. Carl-Henning Wijkmark, Göteborg 1987. § 71 s. 77. KSA 3: 428 f.
- ⁴¹ *Ibid* s. 85.
- ⁴² *Ibid* s. 139.
- ⁴³ Nietzsche *Zarathustra* a.a. s. 65.
- ⁴⁴ Elisabeth Grosz "The Stomach for knowledge" i Paul Patton ed. *Nietzsche, Feminism and Political Theory*, New York 1993, *Space Time and Perversion* London New York 1995, s. 33 f.
- ⁴⁵ Grosz 1993 s. 62.
- ⁴⁶ *Avgudaskymning* a.a. s. 142f. KSA 6:150. Vad Nietzsche säger här om naturen kan jämföras med vad han säger i *Viljan till makt*, en bok Key av naturliga skäl inte hade tillgång till: "Die Scholastik un- und widernatürlicher Werte ist die Regel, ist der Anfang; zur Natur kommt der Mensch nach langem Kampfe, – er kehrt nie 'zurück'...Die Natur: d.h. es wagen, unmoralische zu sein wie der Natur". F. Nietzsche *Sämtliche Werke, Der Wille zur Macht*, Stuttgart 1996, § 20 s. 86 f.
- ⁴⁷ Key *Missbrukad kvinnokraft* a.a. s. 54.
- ⁴⁸ *Ibid* s. 59.
- ⁴⁹ Key *Lifuslinjer* a.a. s. 173.
- ⁵⁰ Key *Barnets århundrade* a.a. s. 6 f.
- ⁵¹ Nietzsche, *Avgudaskymning* a.a. s. 51 § 3 KSA6:84.
- ⁵² Key, *Lifuslinjer* a.a. s. 143.
- ⁵³ Key "Kvinnopsykologi och kvinnlig logik" i volymen *Missbrukad Kvinnokraft* (1896) 1914, s. 84.
- ⁵⁴ Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse* § 75, KSA 5:87.
- ⁵⁵ Key, *Missbrukad kvinnokraft* a.a. s. 84
- ⁵⁶ Nietzsche *Zarathustra*. s. 34 KSA4:39
- ⁵⁷ *Lifuslinjer* a.a. s. 74. Hon skriver också "I okänslighet för det kvinnliga personlighetsvärdet inom det erotiska området kan Nietzsche jämföras med Luther, ehuru denne talar med stallkarlens grova munart, Nietzsche med diktarens vingburna behag." s. 75.
- ⁵⁸ *Ibid* s. 74.
- ⁵⁹ Geneviève Fraisse, *La différence des sexes*, Paris 1996, s. 21, min översätt.
- ⁶⁰ Derrida *Éperons/Spurs* a.a.

- ⁶¹ Zarathustra a.a. s. 81. KSA4:111.
- ⁶² Ibid s. 208. KSA4:288.
- ⁶³ *Augudaskymning* a.a. s. 155 f.
- ⁶⁴ Kelly Oliver "Woman as Truth in Nietzsche's Writing" i Oliver 1998 a.a. s. 76.
- ⁶⁵ Key *Lifuslinjer* a.a. s. 144.
- ⁶⁶ Platon *Samlade skrifter* "Gästabudet", Karlshamn 1984, ss 266-278.
- ⁶⁷ "In drawing attention not merely to the repetition of life through pregnancy as stasis, unchanging *passivity*, but as changeable potentiality, Nietzsche suggests a different understanding of its symbolism" Alison Ainley "'Ideal Selfishness': Nietzsche's Metaphors of Maternity" i *Exceedingly Nietzsche: Aspects of Contemporary Nietzsche Interpretation* (ed.) David Farrel Krell, London 1988, s. 125.
- ⁶⁸ Key *Lifuslinjer* a.a. 162 f.
- ⁶⁹ Key *Missbrukad kvinnokraft* a.a. s. 186.
- ⁷⁰ Key *Lifuslinjer* a.a. del II s. 30.
- världen har sett. Den kvinnliga rösten" och "Det tredje könet" *Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, Höganäs 1996.
- Irigaray Luce *Amante marine*. Paris 1980. eng. övers. *Marine Lover*, Columbia 1991.
- Key Ellen *Barnets århundrade*, Stockholm 1900.
- Lifuslinjer I* "Kärleken och äktenskapet" Stockholm (1903) 1914.
- Individualism och Socialism*, Stockholm 1894 (1910).
- "Kvinnopsykologi och kvinnlig logik" i volymen *Missbrukad Kvinnokraft* (1896) 1914.
- Kvinnorörelsen*, Stockholm 1909.
- Losman Beata *Kamp för ett nytt kvinnoliv. Ellen Keys idéer och deras betydelse för skolkiftets unga kvinnor*, Stockholm 1980.
- Manns Ulla *Den sanna frigörelsen Fredrika Bremer-förbundet 1894-1921* Stehag 1997.
- Mortensen Ellen *The Feminine and Nihilism: Luce Irigaray with Nietzsche and Heidegger*, Oslo 1994.
- Nietzsche Friedrich *Kritische Studienausgabe* Herausgegeben von Giorgio Colli und Mazzimo Montinari, Berlin 1967-77.
- Augudaskymning*.
- Den glada vetenskapen* sv. Göteborg 1987.
- Der Wille zur Macht, Sämtliche Werke* Stuttgart 1996
- Jenseits von Gut und Böse* i KSA 5.
- Så talade Zarathustra*, Uddevalla 1963.
- Oliver Kelly *Womanizing Nietzsche: Philosophy's relation to the "feminine"*, New York 1995
- "Woman as Truth in Nietzsche's Writing" i Oliver Kelly and Marilyn Pearsall (eds.) *Feminist Interpretations of Friedrich Nietzsche*, Pennsylvania 1998.
- Platon *Samlade skrifter* "Gästabudet", Karlshamn 1984.
- Showalter Elaine *Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle*, London 1991.
- Warburg K. och Schück H. *Illustrerad svensk litteraturhistoria* Stockholm 1932.
- Winger Kathleen J. "Nietzsche's Women and Women's Nietzsche" i Oliver Kelly and Marilyn Pearsall (eds.) *Feminist Interpretations of Friedrich Nietzsche*, Pennsylvania 1998.
- Witt-Brattström Ebba *Ediths jag*, Stockholm 1997.
- Wittrock Ulf *Ellen Keys väg från kristendom till lifstro*, Uppsala 1953.
- "Ellen Key och nittiotalets kulturdebatt" i *Samlaren* 1967.

LITTERATUR:

Ainley Alison "'Ideal Selfishness': Nietzsche's Metaphors of Maternity" i *Exceedingly Nietzsche: Aspects of Contemporary Nietzsche Interpretation* (ed.) David Farrel Krell, London 1988, s. 125.

Ambjörnsson Ronny *Samhällsmodern, Ellen Keys kvinnouppfattning t.o.m. 1896*, Göteborg 1974.

Andreas-Salomé Lou *Erotik och narcissism* Stockholm 1995

Friedrich Nietzsche in seinen Werken Dresden (1894).

Beyer Harald *Nietzsche og Norden*, Oslo 1958-59

Borup Morten (red.) *Georg og Edu. Brandes brevvæksling med Nordiske forfattere og videnskabsmænd*, Köpenhamn 1942.

Burgard Peter (ed.) *Nietzsche and the Feminine*, Virginia 1994

Crawford Claudia *To Nietzsche: Dionysos I love you! Ariadne*, New York 1995.

Derrida Jaques *Spurs Nietzsche's Styles/Eperons Les styles de Nietzsche* Chicago och London 1978.

Diethman Carol *Nietzsches Women: Beyond the Whip* Berlin, New York 1996.

Ekerwald Carl Göran *Nietzsche – liv och tänkesätt* Stockholm (1993) 1995.

Fraisse Geneviève *La différence des sexes*, Paris 1996.

Goch Klaus *Nietzsche Über die Frauen*, Frankfurt am Main 1992.

Grosz Elisabeth i "The Stomach for knowledge" i Paul Patton ed. *Nietzsche, Feminism and Political Theory*, New York 1993.

Space Time and Perversion London New York 1995.

Hansson Ola *Lyrisk och essäer*, Stockholm 1997.

Holm Birgitta Kulturarbetare/kultfigur: Ellen Keys och Selma Lagerlöfs europeiska kontaktilandskap och vägar till berömmelse, CWP 1992

"Edith Södergran and the sexual discourse of the fin-de-siècle" *NORA* 1993 No 1 Vol 1; *Kotterier och kön: Rapport 3* "Kvinnliga kontaktnät och kommunikationsformer 1890-1910." Uppsala 1996; "Den största rörelse

SUMMARY

This study investigates, for the first time, the relation between the Swedish feminist Ellen Key (1849-1926) and the philosopher Friedrich Nietzsche (1844-1900). Ellen Key read Nietzsche extensively and this had a determining effect on her feminist thinking. This study argues that by reading her through Nietzsche it will be possible to interpret her writing not as 'essentialism' but rather as a way of transcending dichotomies such as mind/body; culture/nature. The theoretical framework for this

study is the feminist readings of Nietzsche that emanated from Derrida's and Irigaray's interpretations of Nietzsche in the late 70:ies. There are many women in Nietzsche's text and some of the things he says about women are misogynistic while others are clearly the opposite. But 'woman' is also an important metaphor in the Nietzschean text. Feminist readings of Nietzsche show that, even if Nietzsche himself was not an outspoken feminist, his philosophy provides feminism with important tools for deconstructing patriarchal thinking and that he in this sense can be read as a 'feminist'. This study argues that Key, who was one of the earliest readers of Nietzsche in Sweden, saw in his philosophy possibilities for 'the New Woman' as did many other feminists of her time, especially in Germany. However she took her 'use' of Nietzsche one step further; Key's thinking starts out with her critique of Christianity and its dualistic split of mind

and body. In Nietzsche she recognises a fellow thinker in trying to move beyond the mind/body dichotomy. At the very centre of Nietzsche's thinking are metaphors of motherhood, pregnancy and birth, that speak of philosophy as a creative force. Key re-uses these metaphors in her feminist thinking when she constructs her concept of motherliness not as a biological effect or experience but as a creative force within culture.

Claudia Lindén
Litteraturvetenskapliga institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm